

Serhij Hładyszuk

Wschodnioeuropejski Narodowy Uniwersytet im. Lesi Ukrainki w Łucku

**Agitacja bolszewicka i ruch komunistyczny
na Wołyniu w okresie formowania polskiej
administracji (1919-1921)**

Agitacja bolszewicka i ruch komunistyczny na obszarze zachodniej części Wołynia w latach 1919–1921, pozostają praktycznie niezbadane, choć w znacznym stopniu wpłynęły na charakter stosunków społecznych i politycznych całej II Rzeczypospolitej. W niniejszym tekście chciałbym opisać i przeanalizować te zagadnienia, charakteryzując poziom agitacji bolszewickiej, osoby prowadzące ruch komunistyczny oraz reakcję polskiej administracji na te wydarzenia. Jednocześnie moim celem jest zwrócenie uwagi na potrzebę podjęcia podobnych badań w polskim i ukraińskim środowisku naukowym.

Zakres artykułu obejmuje okres od początku formowania polskiej administracji na tym terenie w maju 1919 r. do powołania pierwszych komórek komunistycznych na Wołyniu w końcu 1921 r. Wewnętrzna periodyzacja pracy składa się z trzech etapów. Etap pierwszy – to agitacja bolszewicka do czasu zajęcia regionu przez Armię Czerwoną. Następny okres obejmuje proces formowania władzy bolszewickiej na Wołyniu latem 1920 r. Ostatnia część artykułu charakteryzuje ruch komunistyczny do czasu powołania pierwszych komórek w miastach regionu w okresie powstawania województwa wołyńskiego oraz politykę administracji wobec tej działalności.

Ukraińskie oraz polskie artykuły i monografie wzbogaciły dotychczasową wiedzę o badanej problematyce. Wśród ukraińskich autorów z czasów radzieckich warto wymienić pracę Iwana Wasiuty oraz „Historie miast i miasteczek obwodów Wołynia”¹. Najnowszą ogólną pracą z tej problematyki jest wspólna monografia

¹ Іван Васиута, *Селянський рух на Західній Україні в 1919-1939 рр.*, Видавництво Львівського університету, Львів 1971; *Історія міст і сіл Української РСР в 26 т. Волинська область*, Київ 1970.

ukraińskich i zagranicznych badaczy². Polską historiografię reprezentują przede wszystkim prace W. Kozyry³ oraz monografia J. Gierowskiej-Kałłaur⁴. Warto jednak dodać, że zainteresowanie badaczy, tak ukraińskich jak i polskich, skierowane jest na okres późniejszy i działalność KPZU w czasie funkcjonowania województwa wołyńskiego.

W niniejszej pracy zostały wykorzystane źródła różnego rodzaju, przede wszystkim materiały archiwalne z Archiwum Akt Nowych, Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, Biblioteki Publicznej m. St. Warszawy oraz Państwowych Archiwów Obwodów Wołyńskiego i Rówieńskiego. Wykorzystano część raportów kierowników powiatowych i okręgowych Towarzystwa Straży Kresowej oraz tymczasowej polskiej administracji okresu lat 1919–1921. Oprócz tego, ważne informacje udało się pozyskać ze źródeł urzędowych. Publikacje źródłowe ukraińskich autorów z czasów radzieckich mają także swoją wartość ze względu na zawartą w nich faktografię⁵. Artykuł jest podsumowaniem początkowego etapu badań. Konieczna jest dalsza kwereńda w kolejnych archiwach polskich i ukraińskich, a w szczególności analiza dokumentów i drukowanych źródeł partyjnych.

Przed rewolucją w imperium rosyjskim poziom ukraińskiej świadomości narodowej szerokich mas ludu Wołynia oraz działalności przedstawicieli inteligencji był bardzo słaby: „Z dużą dozą prawdopodobieństwa można przypuszczać, że przytłaczająca większość ludności wiejskiej uważała się za „ruską” i prawosławną, nie widząc przy tym sprzeczności między ruskością a rosyjskością”⁶. Kultura rosyjska była traktowana jako wyższa w stosunku do kultury i języka ukraińskiego.

Także większość inteligentów pochodzenia ukraińskiego pozostawała lojalnymi uczestnikami rosyjskiej wspólnoty kulturowej i politycznej, jeśli nawet deklarowała przywiązanie do ukraińskości,

² *Україні між самовизначенням та окупацією: 1917-1922 роки*, Вольфран Дорнік та ін.; упоряд. В. Дорнік; пер. з нім. В. Кам'янець; наук. ред. Р. Пиріг. Ніка Центр, Київ 2015.

³ W. Kozyra, *Polityka administracyjna władz polskich na Ziemiach Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918-1926*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio F, Historia, Vol. 60, 2005, s. 419–440.

⁴ J. Gierowska-Kałłaur, *Zarząd Cywilny Ziemi Wschodnich (19 lutego 1919 – 9 września 1920)*, Warszawa 2003.

⁵ *Під прапором жовтня. Вплив Великої жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917–1920)*. Документи і матеріали / за ред. О. Ю. Карпенка. Книжково-журнальне видавництво, Львів 1957.

⁶ W. Mędrzecki, *Przemiany społeczne i polityczne na Wołyniu w latach 1917–1921*, [w:] *Metamorfozy społeczne: badania nad dziejami społeczeństwa polskiego w XIX i XX wieku*, red. J. Żarnowski, t. I, Warszawa 1997, s. 141.

rozumianej często jako regionalny (małoruski) wariant kultury ogólnoruskiej⁷. Istniało kilka przyczyn tego zjawiska, przede wszystkim dawna polityka rusyfikacji oraz totalne niszczenie jakichkolwiek atrybutów ukraińskości. Dalej – wysoki odsetek analfabetyzmu wśród społeczeństwa wołyńskiego, który doprowadził do pacyfizmu oraz obojętności wobec przyszłego losu sprawy ukraińskiej. Język rosyjski pozostawał językiem urzędów, szkoły, większości salonów towarzyskich oraz językiem interesów i dającym perspektywę awansu społecznego. Wpływ rosyjskości na cerkiew prawosławną pozostawał również bardzo silny. Nieliczna inteligencja kraju musiała funkcjonować w podobnej orbicie rosyjskości lub przechodzić do działalności konspiracyjnej. Sytuacja zaczęła się zmieniać wraz z odrodzeniem procesów narodowościowych na terenach regionu w latach 1917–1918 i początkiem walki pomiędzy Ukraińcami, Polakami oraz bolszewikami o kolejne fragmenty Wołynia.

Na przełomie lat 1918–1919 wojna polsko-ukraińska o Lwów rozprzestrzeniła się na Wołyń⁸. 14 maja 1919 r., po kilku miesiącach konfrontacji, polskie oddziały rozpoczęły wielką ofensywę na froncie ukraińskim. 16 maja tego samego roku grupa generała Aleksandra Karnickiego zajęła Łuck, biorąc licznych jeńców i zagarniając wiele materiału wojennego⁹. W dwa dni później opanowano ważny węzeł kolejowy Kiwerce. Inna grupa wojsk zajęła Sarny. Wojska ukraińskie Symona Petlury stawiały tylko symboliczny opór, ze względu na to, że jednocześnie były atakowane przez Armię Czerwoną. Odtąd Wołyń stał się terenem konfrontacji militarnej głównie Wojska Polskiego z Armią Czerwoną. Na obszarze wschodniego Wołynia w pierwszej połowie 1919 r. władzę zdobyli bolszewicy, jednak do początku września tego samego roku prawie wszystkie ziemie zachodniego i centralnego Wołynia zostały zajęte przez polskie oddziały wojskowe. Na obszarach regionu zaczęto tworzyć tymczasowe struktury Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich (ZCZW) – polskiej administracji cywilnej na terenach Litwy, Białorusi i Wołynia.

7 czerwca 1919 r. Jerzy Osmałowski – komisarz generalny ZCZW, wydał zarządzenie o utworzeniu okręgów wileńskiego i brzeskiego oraz zarządu powiatu wołyńskiego (9 września prze-

⁷ Ibidem.

⁸ Pod pojęciem Wołynia będziemy rozumieć zachodnią część guberni wołyńskiej która po traktacie ryskim 1921 r. ostatecznie weszła do II Rzeczypospolitej na prawach województwa.

⁹ L. Wyszczelski, *Wojna o polskie Kresy 1918-1921*, Warszawa 2013, s. 63.

mianowanego na okręg)¹⁰. Początkowo w skład Zarządu Powiatów Wołyńskich weszły powiaty włodzimierski, kowelski i łucki. Po kilku miesiącach zostały przyłączone powiaty dubieński, rówieński, krzemieniecki, ostrogski, zasławski i zviahelski¹¹. 17 stycznia 1920 r. okręg wołyński został wyłączony z kompetencji ZCZW i uzyskał oddzielną strukturę – Komisariat Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego¹². Niezależnie od zmian w organizacji władz nadrzędnych od lata 1919 r. powstawały na Wołyniu zręby polskiego aparatu państwowego. Rozpoczęło działalność sądownictwo, urzędy skarbowe, policja, administracja ogólna szczebla powiatowego¹³. Podobna struktura administracyjna działała do lata 1920 r., kiedy w lipcu i sierpniu wojska bolszewickie zajęły obszar Wołynia. Cały dorobek polskiej administracji został zniszczony w wyniku ewakuacji. Po odejściu armii bolszewickiej z Wołynia we wrześniu 1920 r., na terenach ziem wschodnich został powołany Zarząd Terenów Przyfrontowych i Etapowych¹⁴. Wreszcie, na przełomie lutego-marca 1921 r. powołano województwo wołyńskie z siedzibą w Łucku, które funkcjonowało do września 1939 r. i zajęcia regionu przez wojska radzieckie.

Ważną rolę w organizowaniu życia społeczno-politycznego i kulturalno-oświatowego na Wołyniu odegrało Towarzystwo Straży Kresowej (TSK), powołane na fali protestów społeczeństwa polskiego przeciwko postanowieniom traktatu brzeskiego na początku 1918 r.¹⁵ W lutym 1919 r. Straż Kresowa rozszerzyła swoją działalność na cały obszar wschodni, zarówno na tereny zajęte już przez oddziały polskie, jak i znajdujące się jeszcze pod wpływem innych wojsk. Na czele okręgu wołyńskiego TSK, z siedzibą w Łucku, stanął Henryk Orłowski, a po nim Stefan Kapuściński¹⁶.

Po krótkim czasie od zajęcia Wołynia przez polskie oddziały wojskowe, TSK zaczęła organizować ludność miejscową. W powiatach Wołynia zostały utworzone Rady Ludowe, zadaniem których było skupienie ludności miejscowej wszystkich wyznań i narodowości oraz grup społecznych: „Zjazdy delegatów ludności i powo-

¹⁰ Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich, 1919, nr 17, poz. 153, s. 161.

¹¹ Ibidem.

¹² W. Sleszyński, *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2007, s. 51–52.

¹³ W. Mędrzecki, *Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych, politycznych*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1988, s. 16.

¹⁴ Ibidem, s. 60.

¹⁵ N. Zielińska, *Postawy mieszkańców Wołynia w czasie wojny polsko-bolszewickiej (na podstawie raportów Towarzystwa Straży Kresowej)*, [w:] *Spółeczeństwo polskie w dobie pierwszej wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku*, red. R. Kołodziejczyk, Kielce 2001, s. 272.

¹⁶ Ibidem, s. 274.

ływane na nich do życia Rady Ludowe mają na celu stworzenie reprezentacji przychylniej dla nas części ludności. Droga agitacji i uchwał gminnych Rady Ludowe zostaną uznane przez całą ludność za ich prawomocną i pełnomocną reprezentację. Dadzą one pożądane dla nas samookreślenie się ludności, a w międzyczasie ułatwiają administracji bezpośrednią styczność z szerokimi masami i stwarzają w masach oparcie dla tejże administracji. Fakt, że biorą w nich udział przedstawiciele wszystkich, prócz żydów, narodowości Wołynia, nadaje Radom Ludowym tym większe znaczenie¹⁷.

Agitacja bolszewicka i ruch komunistyczny do początku wojny polsko-bolszewickiej

Ważnym zadaniem TSK na Wołyniu było zlikwidowanie rosyjskiej agitacji: „Straż Kresowa popiera też wśród mas rusińskich świadomość odrębności narodowej przeciw silnym tendencjom rusofilskim. Agitacja Denikinowska jest dla nas najgroźniejszym zjawiskiem na Wołyniu. Petlura i idea Ukrainy nie przedstawia dla nas poważniejszego niebezpieczeństwa, jest bowiem pozbawiona popularności. To też walka ze wszystkim co rosyjskie, jest jednym z najpotężniejszych środków w naszym ręku i najprościej prowadzi do celu¹⁸. Wpływy rosyjskości pozostawały jednym ze źródeł agitacji bolszewickiej i ruchu komunistycznego na terenach regionu w owym czasie.

Częste rabunki dokonywane przez żołnierzy i stan anarchii na początku 1919 r. doprowadziły do rozczarowania miejscowej ludności Wołynia wobec jakiegokolwiek władzy. W takiej sytuacji popularną stała się agitacja bolszewicka, która była głównym narzędziem całego ruchu bolszewickiego na terenach regionu. Było to szczególnie widoczne u przedstawicieli młodszego pokolenia szerokich warstw społeczeństwa: „Starsi chłopcy myślą o carskiej Rosji, młodszym uśmiechają się porządki bolszewickie. Gdyby dyrektorjat posiadał należyłą siłę do przeprowadzenia swych rozporządzeń i utrzymania porządku prawdopodobnie ludność podporządkowałaby się jego władzy. Tak jednakże nie jest. Rząd nie mający zupełnie oparcia wśród ludności jest zupełnie bezsilnym wobec anarchji jaka panuje w kraju. Anarchja prowadzi zaś bezpośrednio do bolszewizmu [...] Wobec nastrojów ludności niemożliwa jest walka rzeczywista z bolszewizmem „*Protiw bolszewizmu nie pideo, my sami bolszewiki*” oto zdanie charakteryzujące stosunek

¹⁷ Biblioteka Publiczna w Warszawie, Dział Starych Druków i Rękopisów, Zarząd Cywilny Ziemi Wschodnich, Nr akc. 1681, k. 140–146.

¹⁸ Ibidem.

ludności ukraińskiej do bolszewizmu – poparte masowym przechodzeniem petlurowców w szeregi bolszewickie¹⁹.

Podobna sytuacja zarysowała się w czerwcu 1919 r., w czasie walki Polaków, bolszewików i Ukraińców o kolejne fragmenty Wołynia: „Ludność rusińska, zorganizowana w grupę „narodnych bolszewików” całkowicie przeszła na stronę krasnej armii, tworząc oddziały bolszewickie i wspierając na każdym kroku przybyszów ze wschodu [...]. Ludność polska i czeska a nawet bogatsi rusini chcą wysłać delegacje do Naczelnika Państwa, z prośbą o pomoc i uwolnienie ich od najazdu bolszewickiego²⁰.

Jesienią 1919 r. znów pojawiła się informacja o działalności bolszewików, zwłaszcza w powiecie dubieńskim: „W powiecie Dubieńskim odżyła znów potężna organizacja „Narodnych Bolszewików”, która pod wodzą Rykuna i Selestiuka prowadziła kiedyś wojnę z Petlurą, siczewikami, a ostatnio stanowiła pomoc dla sił bolszewickich. Siedzibą i ogniskiem ruchu są nadal Sady. Ilość zorganizowanych jest na razie nieznana. Jest to organizacja wojskowa, członkowie jej pobierają po rb. 5 żołdu dziennie, a czyjej kasy nie wiadomo. Organizacja taka siłą rzeczy ma duży wpływ na otoczenie, przede wszystkim na sąsiednie okolice powiatu Łuckiego. [...] Ma ona duże widoki powodzenia wskutek nieuregulowanej kwestji rolnej i nadużyć administracji²¹. Warto jednak zaznaczyć, że Rykun nie był zasadniczo wrogo nastawiony do Polski, a raczej tylko do „pańskich rządów” i wszystkiego z nimi związanego.

Warto podkreślić, że oprócz agitacji bolszewickiej na terenie regionu istniała agitacja denikinowska. Taka sytuacja była spowodowana przebywaniem dużej liczby inteligencji rosyjskiej na Wołyniu. Byli to przeważnie urzędnicy, którzy pozostawali tutaj od czasu funkcjonowania guberni wołyńskiej²².

Bolszewicy pragnęli zdestabilizować sytuację w owym czasie, najpierw na przyfrontowych ziemiach Wołynia. O tym świadczy sprawozdanie sytuacyjne starosty zwiahelskiego, a więc szefa powiatu leżącego w strefie przyfrontowej, za okres od 3 do 10 marca 1920 r. Charakteryzując życie społeczno-polityczne powiatu starosta donosił, że „umysły w powiecie uspakajają się z wolna. Była chwila niespokojna przed tygodniem – kiedy to wylała Słucz, zrywając mosty i uniemożliwiając przejście na drugi brzeg. Skorzysta-

¹⁹ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Towarzystwo Straży Kresowej (dalej: TSK), sygn. 239, k. 5.

²⁰ AAN, TSK, sygn. 337, k. 62.

²¹ AAN, TSK, sygn. 337, k. 80.

²² AAN, TSK, sygn. 341, k. 11.

li z tego bolszewicy i w niektórych odcinkach próbowali denerwować ludność strzałami armatnimi”²³.

Pod naciskiem wojsk bolszewickich na przełomie czerwca i lipca 1920 r. została rozpoczęta ewakuacja polskich instytucji państwowych na zachód. Z Krzemieńca urzędnicy polscy ewakuowali się 3 lipca 1920 r.²⁴ W tym samym czasie urzędy państwowe z Łucka wraz z naczelnikiem Okręgu Administracyjnego Wołyńskiego Stefanem Smólskim udały się do Kowla, a następnie do Maciejowa. Dalej „ewakuacja w Maciejowie odbyła się w dniu 6 lipca r. b. na skutek rozkazu wojewody Łuckiego (naczelnika okręgu Wołyńskiego) p. Smólskiego, który osobiście udawał się do wszystkich urzędów, rozkazując natychmiast opuścić miasto, tłumacząc przy tym, że Kowel będzie wzięty po południu (mówiła o tym siostra przełożona ochrony państwowej w Maciejowie) [...]. Wobec tego, że ludność była pozbawiona władz bezpieczeństwa, wojsko nasze dopuściło się nadużyć, rabowało sklepy, rekwirowało konie i bydło [...]. Rusini korzystali z tego, że żołnierz nasz był zdemoralizowany i nabywali od wojska broń wszelkiego rodzaju, przy tym zachowując się biernie [...]. Oficer piechoty upewniał siostrę przełożoną, że zabiera za dużo rzeczy z zakładu i kazał żołnierzom zabierać nawet z walizek, mówiąc, że nie wrócimy tu nigdy, a dla bolszewików zostawiać nie wolno”²⁵. Część urzędników w okresie ewakuacji zrezygnowała z pracy i po zakończeniu działań wojennych nie powróciła na Wołyń. Oznaczało to, że jesienią 1920 r. aparat państwowy w większości przypadków zaczynało budować od nowa²⁶.

Według raportu kierownika okręgu wołyńskiego TSK, na początku lipca 1920 r. odbył się w Równem zjazd przedstawicieli I Konnej i XII Armii na którym obecny był Trocki: „Ostatni (Trocki) wygłosił programową mowę i zaproponował szereg uchwał, które XII Armia przyjęła, a I odrzuciła [...] Delegaci I Armji zażądali wycofania ich z frontu polskiego i wysłania na Wrangelowski, na odpoczynek [...] Wśród kozaków panuje silny nastrój antysemitki [...] Aby podnieść ducha Armji, Trocki objeżdżał front. Był w Kowlu, prawdopodobnie 31 sierpnia – 1 września, gdyż widziałem tam jego pociąg we Włodzimierzu i w Łucku”²⁷.

²³ Державний архів Волинської області (далі: ДАВО), Ф. 58. Цивільне управління земель Волині і Подільського фронту, Оп. 2, Спр. 1, Арк. 3.

²⁴ W. Mędrzecki, *Przemiany społeczne i polityczne na Wołyniu w latach 1917-1921*, s. 160.

²⁵ AAN, TSK, sygn. 331, k. 26.

²⁶ W. Mędrzecki, *op. cit.*, s. 161.

²⁷ AAN, TSK, sygn. 324, k. 2.

Formowanie władzy bolszewickiej latem 1920 r.

Informacje o charakterze polityki bolszewików na zajętych terenach Wołynia podaje raport kierownika okręgu wołyńskiego TSK od września 1920 r.: „Armia bolszewicka zorganizowana dość dobrze [...] Zachowują się w stosunku do ludności wzorowo, nie rabują, nie biją, strzegą natomiast bardzo tajemnicy wojskowej [...] Na ogół choć wiele się mówi o wojnie z kapitałem, uważają kraj po Bug za rosyjski i mieszkańców jego za Rosjan i stąd ten względnie dobry stosunek. Natomiast ziemie za Bugiem uważa się za polskie, a mieszkańców ich za burżujów: *”Nu tam my pogulajem”* mówią między sobą krasnoarmiejscy, obiecując sobie obfity łup i nie szczeni żadnej dziewczyny”²⁸. Według tych świadectw można mówić o przemyślanej polityce bolszewików na terenach Wołynia, przynajmniej w pierwszych tygodniach po jego zajęciu. Ten region jeszcze był uważany za rosyjski i taki którego nie warto niszczyć.

W tym samym raporcie znajduje się informacja o początkach budowania wewnętrznej polityki bolszewików: „Natychmiast po wzięciu kraju bolszewicy zorganizowali w każdej wiosce rewkom, na czele którego stoi trzech ludzi tworzących ispołkom. Po dwu delegatów z każdego miejskiego rewkomu tworzą gminny rewkom, jego prezydium składa się z pięciu osób, w tym powiecie z samych prawosławnych. Delegaci gminnych rewkomów mają tworzyć powiatowy rewkom, którego jeszcze nie ma. Natomiast rządzą powiatem wojskowe rewkomy – powiatowy w Kowlu i jakiś mniejszy w Hołobach. Dobór ludzi w rewkomy – bardzo staranny²⁹. Warto zauważyć, że od razu zaczęła się agitacja i formowanie innych organizacji: „Rozwijają też ożywioną działalność agitacyjną, tworząc na gwałt swe organizacje komunistycznej partji Ukrainy, znajdują się bowiem na terenie bolszewickiej Ukrainy. Oprócz rewkomów, tworzą się komitety niezamożnych włościan wiejskie i gminne”³⁰. Warto podkreślić, że gminne rewkomy były najważniejszym ośrodkiem agitacji bolszewickiej i źródłem skąd rozchodziła się na gminę cała literatura komunistyczna w postaci gazet, odezw i broszur.

Raport kierownika Straży Kresowej powiatu włodzimierskiego dla Oddziału II Dowództwa 6 Armii z października 1920 r. informuje o organizacji władzy bolszewickiej na Wołyniu: „Z pozostawionych przez bolszewików papierów i z rozmów osób miejscowych udzielić mogę informacji: przy każdej Armii jak również dywizji istnieje oddział polityczny, który kieruje zarówno pracą polityczną wśród wojska i ludności, jak również polityczną pracą orga-

²⁸ Ibidem, k. 3.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem.

nizacyjną mającą na celu podtrzymanie władzy sowieckiej [...] aparat agitacyjny nastawiony głównie na pracę po wsiach – bardzo sprawny [...] Główna praca skupia się po wsiach, gdzie uwijają się „kriestrobotniki”. Ich zadaniem jest: organizowanie władzy sowieckiej, tzw. rewkomów, konstruowanie jej i kontrola; wyjaśnienie istniejących praw sowieckich, głównie „ustawy rolnej”, ubezpieczeń socjalnych, rozdziału kościoła od państwa, szkoły od kościoła itp; przyjmowanie prośb ludności na nadużycia władz sowieckich, zwalczanie bandytyzmu; zwalczanie dezercji; ujawnianie i walka z agitacją kontrrewolucyjną. Kriestrobotnik powinien pozostawić po sobie konkretne ślady działalności, związki młodzieży, kluby, czytelnice, kółka partyjne [...] i w tej pracy kriestrobotnik dla uzyskania sprzymierzeńców winien dokonać podziału wsi na biedotę i kułaków. Ludzi pewnych wiązać w koła, a pośród nich wybierać ludzi najbardziej wybitnych i łączyć się w trójki pozostające w ciągłym kontakcie [...] praca kriestrobotnika dzieli się na przyfrontową i tyłową. Przyfrontowa ma również na celu pozostawienie w razie odwrotu tajnej organizacji [...] Organizacja ta była tworzona we wszystkich powiatach Wołynia. Według mych przypuszczeń rozwinąć się jeszcze należycie nie zdołała, pewnem jednak jest, że ślady tej roboty na wsi pozostały, jak również prowadzona jest w tej chwili robota konspiracyjna³¹.

Bezpieczeństwa publicznego pilnowała milicja, w każdej wiosce i osadzie przebywało stale po dwóch milicjantów, w gminie od 7 do 10, a w miastach odpowiednio więcej. Milicjantom brakowało wprawy, mnożyły się przypadki aresztowań, ale nagminne było wśród nich łapownictwo. Nastroje wśród ludności panowały zmienne. Ludność ukraińska początkowo z całej sytuacji miała być bardzo zadowolona, zwłaszcza jej biedniejsza część³². Jednak niepowodzenie na froncie doprowadziły do zmiany entuzjastycznych bolszewickich nastrojów wśród ludności Wołynia. Bogatsza część po cichu opowiadała się za powrotem Polaków. Początkowo, w lipcu i pierwszej połowie sierpnia 1920 r. mieszkańcy niektórych wsi zaciągnęli się na ochotnika do Amii Czerwonej (np. mieszkańcy Hołowna pod Lubomlem), ale potem zaczęli masowo dezertować. Często powtarzano, że „jeszcze nie wiadomo, co będzie”, a sami czerwonarmiści radzili Ukraińcom, aby ci „nie zadzierali z Polakami”³³.

Elementem najbardziej podatnym na agitację bolszewicką okazali się Żydzi: „Z Kowla przeszło 400 i wstąpiło do wojska na ochotnika, z innych miast również dużo. Oni tworzą milicję miej-

³¹ Treść raportu podaje W. Mędrzecki, *op. cit.*, s. 162.

³² AAN, TSK, sygn. 324, k. 4.

³³ N. Zielińska, *op. cit.*, s. 277.

ską, oni też zasiadają w rewkomach. Mimo to bolszewicy nie oszczędzają ich, pędzą do roboty, jak dawniej polacy, a nawet lepiej. To też żydzi z westchnieniem wspominają Niemców”³⁴. W Łucku duża grupa żydowskiej młodzieży, inteligencja i uczniowie szkół średnich, agitowała za komunizmem i włączała się w procesy tworzenia zrębów nowej administracji: „Łuck okazał się centrum bolszewizmu [...] Organizacja komunistyczna liczyła 2500 członków, milicja była uzbrojona, pokazała się ogromna ilość ochotników do Krasnej Armji, zgłosiło się od razu 600 członków [...] Rozpoczęto wydawanie pisma bolszewickiego”³⁵. Za sympatiami probolszewickimi zdawał się przemawiać fakt, iż części społeczności żydowskiej znacznie bliższa była kultura rosyjska niż polska. Porozumieniu nie sprzyjał również narastający zarówno polski, jak i żydowski nacjonalizm. Wydaje się, że z tego powodu Żydzi wspierali bolszewików w okresie okupacji Wołynia przez Armię Czerwoną latem 1920 r.

Materiały sądów okręgowych podają informacje o konkretnych faktach współpracy miejscowej ludności Wołynia z Armią Czerwoną podczas wojny polsko-bolszewickiej 1920 r. Naprzykład, Rówieński sąd okręgowy kilka lat później rozpatrywał sprawę Wasyla Mykołajczuka: „Na podstawie aktu oskarżenia mieszkańców wsi Białogrudka, gminy Werba, powiatu Dubieńskiego, Wasyli, syn Izydora, Mikołajczuk, lat 23, stanął przed Sądem jako oskarżony o to, że latem 1920 r. we wsi Milczy, w czasie wojny polsko-bolszewickiej, będąc obywatelem polskim, wstąpił do armji bolszewickiej, gdzie pozostawał do czasu zdemobilizowania go przez władze sowieckie w jesieni 1921 r. Na przewodzie sądowym oskarżony nie negował faktu wstąpienia do armji bolszewickiej, oświadczając iż uczynił to jedynie za namową żołnierzy bolszewickich, którzy obiecywali mu za wstąpienie dać 6 dziesięcin ziemi, a on jako człowiek biedny, a przy tym jeszcze będąc bardzo młodym, uległ tej propozycji”³⁶.

Po bitwie warszawskiej sytuacja na froncie się odwróciła. Już na początku września 1920 r. polskie oddziały wojskowe rozpoczęły działania na rzecz odzyskania Wołynia. 2 września tego samego roku Armia Czerwona zaczęła ewakuację Kowla, z Lubomla rozpoczęto wycofywać tabory³⁷. 6 września 1920 r. I Armia Konna Siemiona Budionnego cofnęła się do Włodzimierza, a 12 września ruszyła ofensywa III armii gen. Sikorskiego, na Wołyniu wspierana

³⁴ AAN, TSK, sygn. 324, k. 3.

³⁵ Ibidem, k. 9.

³⁶ Державний архів Рівненської області, Ф. 32. Рівненський окружний суд, м. Рівне, Оп. 28, Спр. 294, Арк. 38.

³⁷ N. Zielińska, *op. cit.*, s. 278.

przez grupę operacyjną gen. Krajowskiego oraz grupę gen. Bułak-Bałachowicza³⁸. Tego dnia polski zagon zmotoryzowany osiągnął Kowel, 14 września Polacy zajęli Włodzimierz, 16 – Łuck, 18 – Równe. Jednocześnie oddziały dowodzone przez gen. Lucjana Żeligowskiego zmierzały od strony Sokala na Krzemieniec. 12 października 1920 r. między Polakami a bolszewikami zostało podpisane porozumienie rozejmowe.

Delegacja polska i bolszewicka (rosyjsko-ukraińska) podpisały w Rydze preliminarza traktatu pokojowego i umowę o rozejmie, który wchodził w życie 18 października 1920 r. Ostatecznie usunięto ostatnie rozbieżności i wyznaczono podpisanie traktatu pokojowego na dzień 18 marca 1921 r. Ustalał on granicę między Polską a Rosją i Ukrainą Radziecką. Porozumienie pokojowe pozwoliło na ostateczne określenie przynależności państwowej oraz określenie systemu administracyjnego Wołynia jako województwa wołyńskiego. W jego granicach znalazło się około połowy guberni wołyńskiej według granic sprzed 1914 r., zamieszkałych – według danych z 1921 r. – przez 1 mln 578 tys. osób³⁹.

Odwrót Armii Czerwonej z terenów Wołynia był dość bezładny i pospieszny. Poszczególne oddziały cofały się na własną rękę, po drodze ulegając dezorganizacji i rozkładowi. Cofająca się Armia Czerwona dopuszczała się przy tym nadużyć i rabunków, niszcząc po drodze wszystko, czego nie udało się zabrać, nie patrząc już przy tym na stan zamożności i narodowość rabowanych. Bolszewicy, których oczekiwano z nadzieją, licząc na nadanie ziemi, lasów, załatwienie spraw spornych z dworem, szybko tracili poparcie miejscowej ludności, nawet ukraińskiej. Tylko pierwsze cofające się oddziały zachowywały się stosunkowo poprawnie, stąd nastrój przychylny Polakom wzrastał z każdym dniem⁴⁰. O tym świadczy akcja werbunkowa Armii Czerwonej. Według rozporządzenia, z każdej wsi do armii wstąpić miało po dwóch ochotników w wieku od 18 do 40 lat. W rezultacie zgłosiło się bardzo niewielu, przeważnie Ukraińców⁴¹.

Według początkowej przemyślanej polityki na Wołyniu, bolszewicy nie osiągnęli szerokiego poparcia wśród ludności miejscowej. Po zmianie sytuacji na froncie, oddziały wojskowe zaczęły prowadzić rabunki i rekwizycje. Z drugiej strony, stosunek bolszewików do religii, małżeństw, pogrzebów – wydawał się miejscowej ludności czymś niesłychanym: „Nie wolno było chrzczyć, grzebać ani za-

³⁸ Ibidem.

³⁹ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki Zawodowe. Województwo Wołyńskie* t. 23, tab. XI.

⁴⁰ N. Zielińska, *op. cit.*, s. 279.

⁴¹ AAN, TSK, sygn. 324, k. 9.

wierać małżeństw [...] Na to wszystko wydawali pozwolenia i brali za to pieniądze żydzi [...] Sól, cukier, cały handel – wszystko było wywożone do Rosji⁴². Podobny stan rzeczy doprowadził do zmiany nastrojów społeczeństwa Wołynia w stosunku do Polaków i bolszewików. Polskie oddziały wojskowe zaczęły unikać rabunków, w wyniku czego zdobywały przychylność ludności: „W stosunku do nastrojów przed ewakuacją ogromna zmiana na lepsze [...] Ukraińcy w swej większości zadowoleni – natomiast część bolszewicko usposobionych bez wątpienia pozostała”⁴³. Ci ostatni wspierali antypolski ruch partyzancki.

Na Wołyniu ruch partyzancki był całkowicie opanowany przez komunistów i otrzymywał pomoc od tzw. Zakordotu (Zakordonnyj Otdiel) KPbU (Komunistyczna Partia bolszewików Ukrainy). Wydział ten został powołany do życia jeszcze w lipcu 1919 r., a w działalności jego dominowała strona organizacyjno-wojskowa. Działały wówczas na Wołyniu m. in. takie organizacje, jak Ukraińska Czerwona Powstańcza Organizacja, Ukraińska Rewolucyjna Powstańcza Organizacja, Ukraińska Ludowa Powstańcza Organizacja⁴⁴. Partia komunistyczna tego ruchu nie organizowała, lecz większość jej członków, aktyw, a następnie i ogniwa kierownicze, została do niego wciągnięta. Warto podkreślić, że początki ruchu komunistycznego na Wołyniu w owym czasie nie były ani podporządkowane, ani ściśle powiązane z KPGW (Komunistyczna Partia Galicji Wschodniej). Kierownictwem politycznym bezpośrednio zajmowała się KPbU (osoby powiązane z Włodzimierzem Zatońskim), a wojskowym – Zakordot⁴⁵. Ruch partyzancki posługiwał się metodą działań nękających (podpalanie, napady zbrojne na folwarki i posterunki). Z tego powodu polska administracja nazywała go ruchem sabotażowym. Głównym celem podobnej walki było opanowanie Wołynia oraz Galicji Wschodniej i połączenie ich z Ukrainą Radziecką. Oczekiwano przy tym na kolejną wojnę.

Ruch komunistyczny w okresie powstania województwa wołyńskiego

Na początku 1921 r. polska administracja umacniała się na Wołyniu, choć sytuacja społeczno-polityczna była nadal skomplikowana. Starosta krzemieniecki w tej sprawie pisał: „Wobec konieczności obsadzenia przez policję pasa neutralnego na granicy,

⁴² Ibidem, k. 3.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ J. Radziejowski, *Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929. Węzłowe problemy ideologiczne*, Kraków 1976, s. 26.

⁴⁵ Ibidem, s. 27.

ciągnącego się przez całą wschodnią część powiatu na długości 70 wiorst, wobec ustawicznej grabieży ze strony wojska miejscowej ludności, wzrastających w zastraszający sposób napadów bandyckich”. Proponował by zwiększyć etaty policji w powiecie do 300 osób. Informował dalej, że przez pas neutralny przechodzi cały szereg agitatorów bolszewickich, którzy działalność propagandową prowadzili głównie w wojsku. Znaczny odsetek wśród nich stanowiły kobiety⁴⁶.

W pierwszej połowie 1921 r. w niektórych powiatach województwa wołyńskiego szerzyła się akcja komunistyczna wśród włościanstwa ukraińskiego. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych stwierdzało: „W rezultacie istnieje tu również stan fermentu, który wprawdzie, być może zupełnie jeszcze nie jest ujęty w karby organizacyjne, jednakże ze względu na słabą organizację naszą na Wschodzie przedstawia niebezpieczeństwo”⁴⁷.

W owym czasie penetrację komunistyczną województwa wołyńskiego potwierdza na przykład pismo starosty ostrońskiego z 12 maja 1921 r. do Urzędu Wojewódzkiego w Łucku. Otóż, w gminie Majków, pod posterunek policji podrzucono komunistyczne materiały agitacyjne. Starosta zawiadamiał, iż wydał natychmiast polecenie Ekspozyturze IV – D (placówka policji politycznej) w Ostrogu, by ustaliła skąd pochodzą te materiały i kto je kolportował. Były to między innymi takie broszury jak: *Kto to są komuniści*; *Armia kapitału a armia pracy*; N. Bucharin: *Gdzie prawdziwa swoboda*, wyd. Czerwona Galicja, Krzemieniec Podolski, 1920 r.⁴⁸.

Tak więc wojewoda wołyński w piśmie do starostów z 7 października 1921 r. pisał: „Jak wiadomo panom starostom agitacja komunistyczna na obszarze województwa wołyńskiego przybrała i przybiera wciąż szerokie rozmiary. Aczkolwiek władze rządowe wszelkimi środkami zwalczają tę akcję, jednakże ze względu na szczupłe uprawnienia nadane w tym względzie administracji, rząd nie jest w stanie skutecznie przeciwstawić się tej agitacji i zmuszony jest na wzór innych państw europejskich powołać do tej akcji szerszy ogół społeczeństwa, należycie zorganizowany i uświadomiony państwowo”. Zalecał, zgodnie z dyrektywą ministra, oprzeć się w tej akcji na organizacjach i instytucjach społeczno-kulturalnych i organizacjach politycznych. Starostowie mieli porozumieć się w tej sprawie z kierownictwami tych organizacji. Rezultaty tych porozumień jak i spis organizacji oraz ich członków, któ-

⁴⁶ ДАВО, Ф. 58, Оп. 1, Спр. 34, Арк. 1–2.

⁴⁷ W. Kozyra, *Urząd Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rzeczypospolitej polskiej wobec Kresów Wschodnich w latach 1921-1926*, [w:] *Ucrainica-Polonica*, t. 2, red. J. Tereszczenko, Kyjiw-Żytomyr 2005, s. 33.

⁴⁸ Ibidem.

rzy włączyli się do tej akcji, mieli oni przesłać bezpośrednio do rąk wojewody. Wojewoda wzywał starostów by traktowali tą sprawę jako nadzwyczaj pilną i poważną. Jednocześnie komunikował im, że dokładną instrukcję postępowania dla organizacji biorących w niej udział Urząd Wojewódzki, po konsultacjach z prezesem Sądu Okręgowego w Łucku i prokuratorem okręgowym prześle im w najbliższym czasie⁴⁹.

Starostowie rozpoczęli intensywne działania w tym kierunku, a o rezultatach swoich poczynań informowali niezwłocznie wojewodę. Tak więc w piśmie starosty włodzimierskiego z dnia 29 października 1921 r. czytamy, że na jego terenie nie występowały jakiegokolwiek partie polityczne. Dlatego też starosta oparł się na organizacjach społecznych. W dniu 24 października 1921 r. zwołał na poufną naradę przedstawicieli: duchowieństwa katolickiego w osobie ks. infulata Sznarbachowskiego, Związku Ziemian, Sagatowskiego, Związku Kółek Rolniczych, kierownika Strojnowskiego, Polskiej Macierzy Szkolnej, członka Zarządu Powiatowego, Szczurowskiego. Następnie członka Zarządu Powiatowego „Związku Strzeleckiego”, Dembińskiego, Syndykatu Rolno-Kupieckiego, dyrektora Mościckiego, szefa Straży Kresowej, Cygańskiego i inspektora szkolnego – Horodyskiego. Starosta stwierdzał, że „wymienieni jako życzliwi z miejscowym ogółem tudzież znający tutejsze stosunki zobowiązali się zwalczać wszelkimi rozporządzalnymi środkami przejawy komunizmu oraz informować mnie w drodze poufnej o zauważonych lub zasłyszanych faktach”. Z drugiej strony stwierdzał, że pełne powodzenie tej akcji może nastąpić tylko wtedy, gdy policja będzie w stanie zrobić użytek z przekazanych jej informacji oraz nastąpi rozszerzenie uprawnień starosty na polu zwalczania działalności antypaństwowej⁵⁰.

W drugiej połowie 1921 r. pojawia się informacja o powstańczych komitetach ukraińskich i rosyjskich zorganizowanych na Wołyniu: „W komitetach rewolucyjno-powstańczych znajdowali się prowokatorzy bolszewicy: Grzegorz Romaniuk vel Marek Turobitów, szpieg bolszewicki, który należał do powstańczej ukraińskiej organizacji pułkownika Hołuba, którzy podpatrzywszy sympatię i pomoc organizacjom powstańczym, powodowali późniejsze noty Rządu Sowieckiego do Rządu Rzeczypospolitej o niedotrzymanie warunków traktatu⁵¹. Warto podkreślić, że oddziały bolszewickie prowokowały różne walki dla dyskredytacji Polaków w kwestii możliwych niewypełnionych zapisów traktatu ryskiego. Chodziło m.in. o działalność części zwolenników atamana Symona

⁴⁹ Ibidem, s. 34.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ AAN, Urząd Wojewódzki w Łucku, sygn. 54, k. 8.

Petlury, którzy jeszcze w tym czasie nie porzucili walki o niepodległość Ukrainy.

W końcu 1921 – na początku 1922 r. w Łucku, Kowlu, Rożyszczach, Torczynie, Gołobach, Łokaczach i innych częściach Wołynia zostały powołane pierwsze komórki komunistyczne⁵². Następnie połączyły się one w okręgową organizację i były finansowane przez Centralny Komitet Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy. Literatura propagandowa również była dostarczana z Ukrainy Radzieckiej. Jeden z policyjnych raportów za ostatni kwartał 1921 r. komunikował o zorganizowaniu dostarczania na Wołyń nielegalnej bolszewickiej literatury za pośrednictwem jednego z naczelników radzieckich posterunków przygranicznych⁵³.

Podsumowanie

W omawianym okresie na Wołyniu rozwijała się agitacja bolszewicka, która była narzędziem tworzenia ruchu komunistycznego. Ulegała jej przeważnie biedniejsza część ukraińskich i żydowskich mieszkańców regionu. W różnych miejscowościach Wołynia organizowano oddziały „narodnych bolszewików”, którzy zajmowali się rozbojem wśród bogatszej ludności. Ten ruch otrzymywał pomoc od tzw. Zakordotu KP(b)U. Podobną „działalność” prowadził Rykun w powiecie dubeńskim oraz inni. W lipcu i sierpniu 1920 r. region Wołynia został zajęty przez oddziały wojskowe bolszewików. Zaczął się wówczas proces formowania nowej władzy i struktury organizacji komunistycznych. Oprócz tego, w różnych miejscowościach regionu powstawały wojskowe oddziały miejscowych chłopów, którzy pod hasłem „walki z panami” prowadzili rabunki nie tylko wśród społeczeństwa zamożniejszego, ale i szerokich warstw ludności. Jednak jesienią 1920 r., po odejściu bolszewików, polska władza ponownie zajęła Wołyń. Część miejscowych działaczy bolszewickich uciekła na wschód, część – podjęła działalność konspiracyjną i weszła w przyszłości w skład Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy. Ruch komunistyczny pozostawał jednym z głównych zagrożeń dla bezpieczeństwa publicznego na Wołyniu przez cały okres międzywojenny.

⁵² *Історія міст і сіл Української РСР в 26 т., Волинська область*, Київ 1970, s. 26.

⁵³ O. Razyhrayev, *Policja Państwowa wobec ruchu antypaństwowego i dywersyjnego na terenie Województwa Wołyńskiego w latach 1921 – 1926*, „Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska. Sectio F, Historia”, Vol. 65, z. 1, (2010), s. 30.

*

Summary

Bolshevik agitation and the beginnings of the communist movement in Volhyn during the formation of the Polish administration in 1919–1921

The article analyzes the bolshevik agitation and the beginnings of the communist movement in Volhyn during the formation of the Polish administration in 1919–1921. In various towns of Volhyn poor probolshevik people organized troops “Nation Bolsheviks” who have carried out robberies among the richer peoples. The author shows the almost weekly Volhyn occupation by the Red Army in summer 1920 and the process of forming the new government and communist groups. Most members of the revolutionary committees on occupied territories were Jews and Ukrainians. Short-term occupation of the Volhyn region by the Red Army ended with the start of the Polish counteroffensive from September 1920. In this time Polish administration again took to Volhyn. Part of the local Bolsheviks gone to the Eastern Ukraine, and some of them in future start to take part in the Communist Party of Western Ukraine.

**

Keywords: Bolshevik agitation, polish administration, Volhyn, the communist movement.

Słowa kluczowe: agitacja bolszewicka, polska administracja, Wołyń, ruch komunistyczny.

Serhij Hładyszuk (Сергій Гладишук) – doktorant Wydziału Historycznego Wschodnioeuropejskiego Narodowego Uniwersytetu im. Łesi Ukrainki w Łucku. Stypendysta Rządu RP dla Młodych Naukowców na Uniwersytecie Warszawskim (2013–2014). Kierunki badań: historia społeczno-polityczna Wołynia okresu międzywojennego, stosunki polsko-ukraińskie w pierwszej połowie XX w., ratowanie ludności na Wołyniu w czasie II wojny światowej. Temat pracy doktorskiej: „Formowanie polskiej administracji na Wołyniu w latach 1919–1921”.

Ważniejsze publikacje: *Утвердження польської державної адміністрації в Західній Волині у 1919–1921 рр.* / Сергій Олександрович Гладишук // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2012. – Вип. 8. – С. 34–39; *Політика Другої Речі Посполитої в Західній Волині 1919–1921 років: між плебісцитом та інкорпорацією* / Сергій Гладишук // Український альманах 2014. – Об'єднання українців у Польщі. – Варшава, 2014. – С. 160–165.